

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XII (1927)

За головним редактуванням голови Відділу
акад. Агатангела КРИМСЬКОГО

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1927

Д-р Смаль-Стоцький. *Правописна справа* („Україна“ 1926, кн. IV, ст. 180-191; те саме в „Літ.-Наук. Вістн.“ 1926, виц. 6 та вип. 7-8).

Д-р Смаль-Стоцький — автор давньої шкільної австро-української граматики, що навчає писати «бояти муть ся» (замість «боятимутися»), «дід, тінь» (замість «дід, тінь»), «світ», «цвіт» (замість «світ», «цвіт») і т. інш. Наша Україна ніколи такого правопису не трималася, а тепер його покинула і Галичина й Америка. Головна мета статті д-ра Смаль-Стоцького — розбити тую правописну згоду, яка вже настала поміж Україною Радянською і Україною закордонною. Гадаємо, що практично ця спроба належить до так зв. «замахів з непридатними засобами». І все-ж на деяких неправдивих запевненнях д-ра Смаль-Стоцького спиняється варто.

I.

Як ми — на жаль — знаємо із щоденного досвіду, українських літературних мов все-щє є фактично дві: одна — наша, яку колись можна було назвати українсько-російська, а по теперішньому можна назвати мовою Великої України; друга літературна мова — то галицька, по давнішому українсько-австрійська. Відколи галичани (після революції) зблизили свій правопис до нашого українського, ця біфуркація літературної мови з надвірнього боку трохи затушкувалася; внутрішня розбіжність, на жаль, іще відчувається. І от д-р Смаль-Стоцький заперечує цей усім відомий факт: «Мушу рішучо висловити свое найглибше пепреконання, що нема в українців двох різних літературних мов, а є тільки одна, єдина літе-

ратурна мова» (ст. 184) і додає: «Ще більше здивування викликала в мене замітка А. Кримського про «30-річний полон вавилонський», в якому ніби-то була українська мова 1876—1906 у Львові».

Ох! іще живі ті люди, які пам'ятають тодішнє становище речей. Та вистачить попрошу розгорнути тодішні галицькі часописи, щоб переконатися, що я сконстатував лиши безперечний, правда дуже сумний, факт.

От візьмім критичну статтю Б. Грінченка про галицьку поезію (львівська «Правда» 1891, серпень, вересень, жовтень). На ст. 107 він пише: «У всіх галицьких поетів — запечетована мова з боку лексики, з боку граматичних форм та з боку наголосів, і здебільшого — неможливий вірш. Що до мови з лексичного боку, та вона у галицьких письменників підлягала не одному впливові, а багатьом і, мабуть найбільше, польському; потім од москальофілів та духовенства — російському та церковно-слов'янському, а од сьогоднішніх «радикалів» — навіть і специфічно-московському чи кацапському; далі й німецькому, а то й чеському чи словацькому. З другого боку галицькі народовці, дбаючи про власну народну мову, обіруч хапали всякі галицькі та буковинські провінціалізми — і з Гуцульщини, і з Лемківщини, і з-усюди. Якщо згадаємо, що треба додати сюди ще спеціальні «рутенизми», які виковували то «рутенці», то «настоящі рускіні», то ми зрозумімо, через вішо мова галицьких письменників не тільки дика, а часом і зовсім незорозуміла незопсованому вкраїнському ухові. Все що тут вказано, можна казати і не самим поетам. Читаючи галицькі твори, завсіди вражається безліччю такого мовного мотлоху, що його не подужає ніяка голова oprіч спеціально на те вимуштруваної» (ст. 108). Для ілюстрації Б. Грінченко наводить, приміром, з Масляка такі фрази, як «коле терня ріжнораке, от пусте» (стор. 108), або спиняється на Масляковому оповіданні про те, як пан та пані ішли на баль «і чудно обое воняли» (стор. 110), зазначаючи, що українець з Росії зрозуміє цю фразу тільки так: «і кумедно обос смерділи». Наводить Грінченко і з Данила Млаки: «рибка в сіті сь мече» та «в мисли сь снує» (стор. 152) замість українського «мечеться», «снується». Бере він з Бачинського вірш:

«Вперед, гадко, скинь кайдани,

Що тебе в заді тримають!»

і пояснює: «Я зрозумів це тільки після того, як д. Маковей примусив Плутона сказати Орфеєві, коли той вів з пекла Евридику, щоб той «на жінку в зад не подивився». Видима річ, — додає Грінченко, — Плутон не знав, що по вкраїнському така фраза мов трохи... незвичайна»... (стор. 154). Розглядає Б. Грінченко багато ще й інших цитат із галицьких письменників (такого типу як «зак ся круг луни сповнить» стор. 109, «уста мов ругають співі тужлаві, сумні» стор. 154) і признається: «Що визначають ці вислови — нам не відомо, і ми тільки можемо прохати у авторів перекладу їх на загально-вживану вкраїнську мову» (стор. 154). I висновок у Б. Грінченка такий: «Цю галицьку мішанину можна звати галицьким язичком, рутенським жаргоном, чи ще чим, тільки ж не мовою» (стор. 158). «Дуже помиляються ті земляки, які думали досі, що в Галичині — тільки одно язичіє, москофільське; навпаки — е й друге, рутенське, і прикладами з його ми й сповняємо отсу нашу статтю» (стор. 155). А редакція «Правди» докинула й од себе: «Наша мова нігде в світі так не занедбана, як у нас серед галицько-руської інтелігенції. Найліпшим доказом тому служить поезія Олександра Колеси [А. К.: незабаром професора української мови на львівському університеті], надрукована в 13 числі «Зорі». Читаючи її, справді не тяміш, якою мовою вона написана. Мова тої поезії менш українсько-русська, ніж язичіє «Галицької Русі» і інших москофільських органів, що прямують до «адної вери, адново язика». Мова такої «поезії» незвичайно прикро вражає кожного, хто не може не звернати уваги на те, що вона явилася в органі т-ва ім. Шевченка» (стор. 103).

Ми можемо не згоджуватися з кваліфікацією галицької мови, ніби це має бути «язичіє»; але що це була окрема літературна мова, несхожа з нашою, — це теж ясно. І не без ідовитості Б. Грінченко, одповідаючи своїм опонентам у «Зорі», поставив епіграф із галицького філолога Ів. Верхратського: «Если хто печатно ширить фальшиві поняття о язичії, то того пустити мимо не можемо» (Зоря 1892, № 15, ст. 297); в цій фразі, можна сказати, кожне слово не збігається з нашою нормальнюю українською мовою.

Та на біду в дусі отісі літературної мови, або, як каже Грінченко й редакція «Правди», в дусі «язпчія», силувалися галицькі редактори переробляти те, що їм надсилали українці з Наддніпрянщини, — чи то давніх, мертвих письменників, чи то новітніх, живих. Грінченко у загаданій своїй статті з обуренням говорить: «Галицькі письменники виправлють мову навіть у Шевченка, переробляють та поганять його вірші у своїх виданнях: диви напр., хоч видання «Зорі», або вірш Шевченкові у «Рускій читанці» О. Партицького. Діс, в якій літературі на світі можна знайти, щоб люди так ганьбили найбільшого свого поета, своєї гордої, свою славу!» (ст. 205). — Або от згадаймо повість «Люберацькі» покійного А. Свидницького, що попереду вийшла в Галичині, в страшенно перекрученому вигляді проти первопису. Всікій, хто порівняє галицьке видання з київським, зробленим на підставі авторового власнопису, паочно побачить, що між галицьким та київським виданням така дистанція, як од неба до землі. Та, звичайно, мертві письменники не мали скаржитися в пресі на те, що з ними винтворяли галичани. Але живі увесь час протестували, бо воно їх дуже боліло. Цей факт прич нагоді зазначив і редактор «Зорі» Олександер Борковський, не ховаючи того, що «він в послідних часах дістає з кількох сторін листи від братів-українців з жалобами, ба навіть з острими доріканнями, що мов то їх твори исуємо своїми виправками» (Зоря 1888, № 29, ст. 381). Рівночасно в «Правді» (1888, вип. II, падолист) писав один українець: Зоря хоч і живе найбільше творами українців, але-ж редакція все так перевертала їх твори на свій бог-бого зна який лад, що автори в друкованому не визнавали свого. Зоря не звертала уваги ні на який голос українців» (ст. 143). Або от візьмім те, що пише С. Шелухин у своїх недавніх споминах («Літ.-Наук. Вістник» 1926, кн. VII—VIII, ст. 26). Він з прикрістю констатує факт: «в «Зорі» нас так переробляли на галицький смак, особливо в лекції, що ми були сим дуже незадоволені». Недавнечко акад. С. Єфремов оповідав, що, як приходила до Київа його річ, надрукована в Галичині, то йому не раз-у-раз щастило зрозуміти своє власне писання. С. Єфремов каже, що одного разу він безпорадно дивився на накинене йому речення: «вона цофнула руку» і марне силувався зрозуміти оде «цифнула» в рядках, підписанях його власним прізвищем! Я міг-би додати ще й свої спомини про те, як галичани калічили мені мою власну мову, я міг-би запитувати листи Лесі Українки в цій самій справі, листи Олександра Кониського, якому «Зоря» — писав він — «щматувала серде своїми виправками» і ін. Та, думаю, не варто над цим довго спинятися. Що для українських письменників друк їх писаннів у Галичині між 1876—1906 р.р. був «трицятилітній полон вавилонський», це — факт аж надто відомий, надто ще для всіх пам'ятний.

II.

І на Україні і в Галичині не один відчував, що мати українцям дві літературні мови — не випадає і що треба за-для української одності мати літературну мову єдину.

Шлях до цього Б. Грінченко вказував такий: «Проста логіка каже, що коли і Україна російська і Україна австрійська розуміють і залюбки читають Квітку, Шевченка, Левицького, Кониського, а Масляка, Шнейдерівну та ін. може розуміти сама Галичина, — то мусять українсько-русські письменники писати не так, як Масляк та Шнейдерівна, а так як Квітка та Шевченко. А коли галицькі поети цієї логіки не послухаються, то вони можуть бути певні, що їх твори — хоч і які-б там гарні — українці з Росії будуть читати хіба в перекладі на справжню русько-українську мову». І з-поміж галичан можна тоді-ж таки зазначити голос д-ра Свігена Олесницького, першого редактора відновленої львівської «Правди». Подаючи в додатку до 17 ч. «Зорі» 1888 р.: «Оповістку про політично-научний місячник Правда», С. Олесницький у тій оповістці заявив між іншим і отаке: «Мусимо промовити кілька слів про формальну річ: мову і правопис. Починаючи від часу Маркіана Шашкевича, всі наші поступові люди вказували неминучу потребу виробляти чисту літературну мову, беручи за основу народну мову великої більшості русинів, себ-то мову Наддніпрянської України. Треба признати, що інакше воно й не може бути. Наїлько, наші лиходії пильнували з усієї сили умисне писувати і нівечити народну мову руську в Галичині, а людям з інтелігенції руської — одним, що зросли не серед народу

приходилося вчитися мови з книжок часом таких, де теж мова покалічена; другим — треба було боротися проти ворожого зрадливої калічення безцінного скарбу народнього і лагодити те, що псуvalа лиходійна рука. Через се заповіту Шашкевичевого досі у нас не виконано».

Чи в багатьох серед галицької інтелігенції бувала однаковісінка думка про національну спільність з Україною? Попереду — ні. Бували й такі галичани, що казали: «Ми ані великоруси, ані українці, а попросту галицькі русини, або як німці кажуть, рутенці, Ruthenepen». Звичайно, що таким рутенцям надто дбати про літературне зближення з Україною не було великої охоти чи й потреби. Але все, що бугало в Галичині поступовіше й талановитше, не могло не відчувати своєї близькості з нашою Україною, а через те відчувало й потребу мати літературну мову більше-менше спільну з мовою головної маси українців. І отої шлях, який показував Грінченко, справді бував їхнім шляхом. Звичайно, що в газетах, з їх місцевими й скороминущими інтересами, могла й далі панувати не дуже смачна, виспівшна мішаниця всяких мовних елементів, і з рутенізмами й полонізмами в тім числі¹⁾. Та в поважнім письменстві одбувався значний тут поступ.

Декому з галицьких письменників щастливо й зовсім добре писати справжньою наддніпрянською мовою, наче рідною. Коли ми, приміром, візьмемо писання Василя Щурата, то можемо читати їх, по скількусі сторінок поспіль — та й не догадатися, що з автора — галичанин, а не наддніпрянець. У найбільшого галицького письменника Івана Франка ми не раз зустрічамо не тільки виразне, ба навіть підкреслене змагання додержуватися спільно-української мови. Навіть тоді, коли Грінченко був не дуже делікатно зганьбив Франка за його мову, — Франко одповідаючи йому («Зоря» 1891, стор. 58), силувавесь не допускати надто роздратованого тону та безоглядної, суб'єктивної оборони в етіх своїх стилістичних особливостей, ба об'єктивно поясняв, «чому ми не маємо і не могли мати досі спільної, одностайній літературної мови. Змагання до її витворення почалось тільки недавно [це писав Франко року 1891], і то іменно у галицьких писателів [Франко натякає на себе], в тім числі й у декотрих так поганьблених д. Чайченком [= Грінченком] і наштепованих редакцією «Правди». Змагання те проявилось у них не гордим сектарським пурізмом, а охотою вчитися своєї різної мови, черпати її з усіх жерел доступних: з ліпших писателів українських [= України Російської] і з усіх рідного народу». Трохи пізніше Франко, писавши до Грінченка, мав відвагу sine ira et studio широ призватися, що він Грінченкові відчайний за його давніші докори проти провінціяльних недоладностей в його давнішій, Франковій, мові. Більше того: Франко, випускаючи в світ свої писання художні, не раз було прохав своїх наддніпрянських приятелів переглянути йому мову і підгнати її під центрально-українську. Цього факта ми можемо перевірити навіть з Франкових печатних подяк (у передмовах) Миколі Вороному за пороблені виправки. А недруковані ще листи Ів. Франка до того-ж Вороного ішо яскравіш показують, наскільки у Франка сильне було змагання до єдиної, спільної для всіх українців літературної мови, дарма що сам він, почавши з москофільства та рутенізма, не одразу зміг собі таку літературну спільну мову виробити.

Проф. Смаль-Стоцький, кажучи, що «не можна нам обмежувати ся тілько на полтавсько-кіївську мову», покликався саме на літературну діяльність Ів. Франка: «бо ж не дадуть ся викинути з української літератури твори Франка ані навіть Мих. Грушевського, хоч це ясно, як на долоні, що на творах Мих. Грушевського витиснула свою печатку мова його довголітнього (спеціяльно львівського) отруження» (ст. 184).

Що до первого з двох названих, Ів. Франка, то, коли проф. Смаль-Стоцький хоче говорити про Франкову лексику, то це правда, що вона (як і багатьох інших талановитих галицьких письменників) зробила великий вплив на лексику загально-української мови, та й безперечно ще довго впливатиме на їю. Вистарчить подивитися, якою щедрою рукою цитує новий академічний «Російсько-український Словник Живої Мови» писання Франка, Маковея, Щурата, Кобилянської і багатьох інших. Тільки-ж коли говоритимемо про граматику і правопис у Франка, то треба сконстатувати, що вони впливу на нашу Українську або-

¹⁾ Такою газетна галицька мова залишається й досі. І проф. Смаль-Стоцький теж свідчить, що «мова галицьких газет така погана!» (ст. 181).

злотно не мали ніякого. Навпаки, ми вже бачили, що як-раз Франко сам спеціально підганяв граматику своєї мови під загально-український лад.

Що ж до М. С. Грушевського, то слова Смаль-Стоцького, про його галицьку мову, яка ніби вилівала на формування всеукраїнської мови, треба будь-що-будь приймати з певними, і то значними, обмеженнями. Насамперед: сказати про українську літературну мову, що ті — мовляв — творили художні писання Франка та «Історія України-Русі» Грушевського, це виходить так само, як-би сказати про російську літературну мову, що ті творили художні писання Пушкіна та «Історія Государства Россійського» Карамзіна або художні писання Тургенєва та «Історія Россії» Соловйова або художні писання Чехова та «Лекції по руській історії» Ключевського... А далі — питання: до якої міри М. С. Грушевський є в своїй мові продукт Галичини? Адже М. С. Грушевський ще перед тим, як поїхав до Галичини, мав уже свою вироблену літературну мову, — характеру, очевидно, наддніпрянського, — і настільки вона була в нього вже усталена, що навіть довголітнє його перебування в Галичині не змогло погаличанити його мову вкрай: наддніпрянська основа будь-що-будь не переставала в Грушевського мові витикатися й висвічувати ввесь час. І лиш через те мова Грушевського не одбігла од всеукраїнської занадто далеко. Це легко було-б з'ясувати наочним порівнянням цитат з найпершої наукової праці М. Грушевського, писаної ще в Києві: «Жиди на Україні» 1889 (друк. в «Правді») з відповідними сторінками про жидів та про «жидівські визиски», «жидівську немилосердність» та «жидівські неправди» в VIII томі його таки «Історії України-Русі», віданому на 33 роки пізніше (1922, ч. 2, ст. 121 і д.). Хто схоче поробити таке порівняння, той побачить, що одміна в мові поміж 1889 і 1922 р. не така вже у Грушевського й велика: він, хоч і з «печаткою львівського оточення», все-ж залишився в своїй мові наддніпрянцем. І коли щось різко відчужує писання Грушевського од писань Великої України, то це не так граматика, як правопис, — правопис, справді, у нього і тяжкий і незрозумілий.

III.

Аж до останніх і за останніх років не переставала зростати в Галичині принципова свідомість, що треба галичанам наблизити свою літературну мову до мови Великої України як-найтісніш, і саме — в граматиці та правописі. Такій свідомості допоміг той величенної ваги факт, що українська мова зробилася в радянській Україні державною і що вона повинна тепер завдовольнити потреби не тільки наддніпрянців, але й тих українців, котрі сидять своїми осадами значно далі на схід, геть аж до Вороніжчини та Кубані. Для тих далеких східних українців навіть наддніпрянська (тоб-то центральна) мова буває часами тяжка для розуміння. А що вже говорити про якусь зрозумільність для них мови галицької? І галичани не могли остаточно не відчути, що тільки центрально-українська літературна основа може бути всеукраїнською: тільки центральна мова може статися органом порозуміння і з'єднання для обох українських окраїн: далеко-західної (тоб-то Галичини) і далеко-східної (Донбаса, Вороніжчини, Кубані).

В «Комуністі» 28 вересня 1926 р. подано розмову Комісара Освіти Р.С.Ф.С.Р. А.В. Луначарського, яку він мав з учителями під час свого перебування в Краснодарі. Вчителі звернулися до нього з проханням вияснити їм його політику шкільну на Кубані, а так само-ж і те, як він гадає провадити там українізацію шкіл. Луначарський одказав: «Я постараюсь висвітлити це питання з погляду марксистичної педагогіки. Цілком ясно, що коли батьки вимагають перевести шкільне навчання на мову, якою сами говорять, то це негайно зробиться. Ми висуваємо обов'язково мову матері, а не якусь іншу. Через те завжди питання треба ставити про конкретну, побутову мову, що нею говорить дитина. В даному разі, значить, не доводиться говорити взагалі про українську мову, а конкретно про мову кубанську. Отже, коли виявиться, що ці 50 відеотків населення Кубані говорять не мовою Право-Лівобережної України, а іншою, кубано-українською, то саме на цьому наріччі і треба вести навчання». Звичайно, що проти міркуваннів А. В. Луначарського можна багацько сказати, і «Комуніст», подаючи про це звістку, справедливо і влучно завважив, що «у себе, в корінних губерніях Р.С.Ф.С.Р., т. Луначарський не є прихильник,

скажемо, калузької мови, чи мови тверської, а дітвому вчить літературною російською мовою». Але все-ж отакі факти містять у собі застереження для характеру всеукраїнської літературної мови: не можна їй далеко одібрати од мови східних наших країв і робитися для східних країв малозрозумілою. Кореспонденція з «Комуніста» була передрукована по всіх часописах галицьких та американських, і всім галичанам вона ще раз з'люструвала той відомий факт, що коли-б Україна пішла-б у своїй літературній мові аж-надто далеко в галицькому напрямі, в напрямі до мови окраїни західної, то вона рискувала-б зовсім утратити свої краї східні. Галичани, треба визнати, своїм вірним тактом уміють оцінювати ситуацію, — тому, натурально, вони тепер і самі готові не претендувати, щоб як-раз їхнє наріччя робилося органом всеукраїнської літератури. І ми, нещо давно, всі змогли прочитати акт великої всеукраїнської національної свідомості галичан — лист од Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові до Наркомпросу У.С.Р.Р. у справі запроектованого остаточного українського правопису (лист надруковано в додатку до харківських «Вістей» 1927, 20 квітня). Найвища українська наукова установа в Галичині, зосібна галицькі філологи й педагоги, пересилаючи свої правописні уваги до Наркомпросу, виразно додали, чорним по білому написали: «З гори зазначуємо, що рішення учених і педагогів Радянської України будуть для нас обов'язуючі». Не можна не привітати цієї галичан заяві, яка показує, що досягти єдиної літературної мови для всіх українців вже мабуть-таки пощастиТЬ тепер реально, не на словах. Наш правопис засвоїть собі Галичина, а ми-наддніпрянці, як і давніш, втягатимем у свій лексикальний репертуар лексикальні скарби рідної нам України західної, і так, спільними силами, дійдемо до дійсно спільної для нас усіх літературної української мови.

IV.

І оцю згоду поміж українцями, оце налагоджене порозуміння бажав-би д. Смаль-Стоцький розбити. Він, правда, говорить про соборність України, про потребу єдиної мови, єдиної граматики, єдиного правопису, але умовою для такої соборності й одності має бути поворот до його граматики, до його правопису. Загально встановлений правопис Великої України і проект дальнього розвитку правил того правопису, які розробила поважна Комісія при Наркомосі, складена з добрих філологів та редакторів, — усе це д. Смаль-Стоцький одкидає та ще й заявляє, ніби все це якась «новина». Він каже (стор. 182): «Яких тисячу літ писав український народ пам'ять, п'ять і т. д., а зараз кажуть йому писати пам'ять, п'ять і т. д. Таї чому? З якої розумної причини — цього ніхто не второпає. Або кажуть писати пір'я, але рябий. Чому? — Очівідички того ніхто не розуміє, і воно ніяк не хоче лізти в голову...» (стор. 188): «Здається ся, що вже не найдеться нікого, хто ще став би в обороні писання: п'ять, п'ятниця, в'язи, в'юн, б'ю, б'є, тім'я, м'ясо... з апострофом, але святій, цвях, звязок і т. п. чомусь без апострофа, то знов пір'я з апострофом, але чомусь без апострофа рябий, расний, бо йому можна-б відслідіти за те вічну пам'ять уже без апострофа. Отже, думаю, що в цій точці буде зовсім легка повна згода, щоб апостроф із наших правописних правил як зовсім зайвий зник. Колись і я (в першому виданні граматики) уживав апострофа з обмеженням на такі випадки, як об'їхати, з'їсти і т. п. Але практика школи показала, що і тут апостроф зовсім непотрібний, бо ніхто з українців не в силі прочитати бю, бє, бя, бї пнакше як тільки як біу, біе, біа, бі; ря інакше як рїа... А що тичиться таких писань, як з'їсти, то зовсім нема причини побоювати ся, щоб хтось так написане слово не по українськи вимовив; чи він вимовляти ме з'їсти, чи зъїсти — все буде по українськи».

Я охоче вірю, що проф. Смаль-Стоцький уміє вимовляти й вимовляє одинаковим способом слова: пір'я — і рябий, цвях — і в'язи і т. ін. Але вся інша Україна має в таких словах дуже неоднакову вимову. «Рябий» ми вимовляємо «ръабий» з м'яким *r* (щось близьке аж до «рабій») і ніяким способом не вимовляєм «рїа-бій»; тимчасом «шір'я» вимовляється «шірїа», і тільки так. «Цвях, свято» вимовляється: «цвѣах, свѧто», а «в'язи, прислів'я» вимовляється «в'язи, прислѣв'я». І одміна поміж обома тими вимовами настільки різка,

що очевидчаки «це всякий одразу мусить второпати, всякий зрозуміє, і всякому воно влізе в голову», дарма що проф. Смаль-Стоцький запевняє: «циого ніхто не второпає, того ніхто не зрозуміє, і воно ніяк не хоче лізти в голову».

Узагалі вся наша система писання, де є літери *я*, *ю*, *е*, полягає на тім принципі, що букви *я*, *ю*, *е*, безиссередньо додані до попередніх приголосних, лише м'якшать попередню приголосну (обертають *н* — в *нь*, *ð* — в *ðь*, *r* — в *rь*, і т. п.), але вони не дають чутти перед собою ніякої йоти, ніякого *й*. Коли ми пишемо «*волъ*, *во.ло*», то вимовляємо: «*вольна*, *волъу*», а не «*волынъ*, *волыу*». «*Конъ, коню*» читається тільки «*конъва*, *конъу*», і нізаціо не «*конынъ*, *коныу*». «*Спне, передне, нижне*» мусить читатися виключно «*спнье*, *переднье*, *нижнье*», а не «*спннъе*, *передннъе*, *нижннъе*». «Ходъять, плодѹчий» — це читається «*ходьять*, *плодѹчий*», а не «*ходдѣть*, *плодѹчий*», і т. д., і т. д. Тому, коли ми маємо на письмі значити не таку, а вже йотовану вимову, тоб-то *ръа*, *рѣу*, *дꙗа*, *дꙗу*, *зꙗа*, *зꙗу*, *йꙗа*, *вѣу* і т. п., то ми обов'язково повинні між приголосною і голосною літерою вставити якусь зазначку. Колищо українці вставляли в таких випадках *ъ* або *ь* (обявляти, обов'язуватися, п'янний, им'я, пам'ять і т. і.)¹⁾, потім перейшли на апостроф (чи як він заввесь у старовину «паєрик»)²⁾, і одмовитися од цього без страшного калічения мови нікъ уже не можна, або (коли ми скочемо знищити апостроф) доведеться знов повернути до вставки букв *ъ* та *ь* перед *я*, *ю*, *е*.

Для ілюстрації вищесказаного наведім ще декілька паралельних прикладів, в рівнобіжній таблиці, щоб вона в своїй сукупності наочніш нагадала кожному повну неоднаковість і розбіжність у вимові написаних без апострофа і з апострофом.

без апострофа:

Подякувати, ходять, гадюка, возять,
князя, князю, взяти, з'явище (= великий
зяв, «хайлоз»).

Моря, морю, кобзаря, кобзарю, га-
рачий, ряченій, рябий, рядно, уряд, говор-
ять, говорю, вірать, віро.

Свято, святій, святкувати, цвях,
мертвяк, дзвякнути, різдвяний, медвяний,
морквяний, горохвяний, жорстечаний, жор-
стечника, Хохітвянецький, Голтвянецький, лип-
стечника. Вятка, різьбар, тъмній, Кучмич-
ський, Ортманеъський, Силаляги (естонське
село), Мюрге, Мюльбах, де-Мюсé.

Число таких паралелів можна було-б побільшувати без межі, краю. Але й наведеного вистарчить, щоб показати, наскільки потрібен апостроф, наскільки неминучий апостроф для нашого правопису. Коли д. Смаль-Стоцький і сам не одкідає принципу: «нам дуже повинно залежати на тому, щоб ми могли нашим правописом передусім вірно представити нашу мову (ст. 189) і коли він ще раз стверджує, що «вимова річ дуже важна в граматиці, і граматика мусить вимову вірно представити (ст. 185)», то його-таки принцип наказує нам держатися лиш такого правопису, який дозволяє-бій правильно відзначати на письмі різко несхожу вимову таких слів як *пір'я*, *бурун* з одного боку і *рябий*, *горять* — з другого боку. Споміткою накидати двом дуже неоднаковим вимовленням одинакову ортографію — річ абсолютно неприпустима.

Бо:

а) Це противиться всій системі нашого правопису і вийде річ зовсім не наукова³⁾.

¹⁾ От, прим., «послабъяше» знаходимо в київськім Ізборні. Святослава 1073 р. (л. 140 об.), «обов'язуємся» — в буков. грамоті 1448 р., «им'я» — в київ. описі 1552 р., і т. п.

²⁾ Про старовинність апострофа-паєрика в нашім правописі багато призбрівав даних проф. І. Огієнко в «Нарисах з історії української мови» (Варшава 1927), ст. 52 і д.

³⁾ Пор. між іншим і найновіші уваги про це у відомого філолога проф. М. Грунського в «Записках Іст.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук», кн. X (1927), ст. 336.

з апострофом:

Під'яремний, під'юджувати, Фрід'юнг,
з'ясувати, роз'яснити, роз'юшити, з'явитися,
з'явище (= появя, «явленіе»).

Пір'я, пір'ю, новір'я, повір'ю, уз-
гір'я, узгрір'ю, матір'ю, бур'яни, Купер'ян,
Мар'яна.

Приелів'я, приелів'ю, в'юн, зинчев'я,
крох'яний, Осенов'яненко, здоров'я, здо-
ро'ю, безголов'я, безголов'ю, об'явити, б'ю,
луб'я, луб'ю, безхліб'я, безхліб'ю, п'янний,
п'ю, сім'янина, сім'я, сім'ю, на тім'ю,
а.м'як, бездум'я, бездум'ю.

б) Це калічиме нашу мову до невідомання і до сміху. Не можна ж, приміром, «з'явище» писати так, щоб виходила величезна паща — «зявище» і т. д.

в) Одібрати од нашого правописа спромогу одрізнати *ръва* од *ръа*, *зъа* од *зъа* і т. д. — це значитиме одібрати од нашого правопису ті вигідні графічні способи, які є в інших слов'янських мовах і од яких ті слов'янські мови й не одкидаються. От, росіянинові не спаде на думку писати «об'являть» (чи «объявлять») і «обязывать» одинаковим способом, не приде йому в голову збивти в один клубок «перъя» і «горячий». Поляк пише «objawiąć», але «objać», пише гоѓјадаć, але ziaro, і т. д. Невже сама-тільки наша мова показала-б себе такою недорікою, що самовільно одмовилася-б од тих засобів, які належать їй та її алфаветові?

г) А вже з педагогічного, шкільного погляду — вбрати згадані дві неоднакові катерогії звуків в спільну ортографію це просто злочин. Відомий наш письменник-педагог Б. Грінченко у своїх «Трьох питаннях нашого правопису» (у Київі, 1908, стор. 24) справедливо каже: «Яким способом навчимо ми дитину, що ледві подужає механізм читання, читати «бурян» як «бур'ян», коли рівночасно вчимо її читати «ряд» за «ръяд», а не за «ръяд»? Чи можна заморочувати дитині (та й дорослому) голову силою всяких проміж себе суперечних правил, які нікого не навчать, а кожного зі'ють з панталику? Усе згадане — робить Грінченко висновок — дас мені змогу сказати, що писання де не зазначається одрубне читання співзвучків од йотових самозгуків, не може видержати критики з наукового погляду, вносить силу неконсеквенції і плутаници в правопис, калічить тим нашу вимову і утруднює початкову науку в школі і взагалі науку нашої мови. Через усе це правопис цей треба яко мога швидче і назавжди рішуче одкинути тим, хто його вживав, і ні в якому разі не заводити тому, хто досі не вживав».

Съвіт.

Друга вимога проф. Смаль-Стоцького належить до тих, які життя вже давно одкинуло. Він хоче, щоб українці писали «съвіт», «съвітій», а це для того, щоб одрізнати м'яку вимову *съ* в таких словах од вимови *с* в «съвіт». Щоб залишитися послідовними, ми повинні були-б, заєвоїши од д. Смаль-Стоцького ортографію «съвіт», так само писати і «в місъті», і «ясънішій», і «раді-ѣть», і «чесъсть», і «Полісъя», і «зъвір», і «дъві», і «ведѣмідъ», і «сідѣлі», і «житѣтъ», і т. ин., і т. ин. Але це укладнило-б правопис зовсім без спрощеної потреби, бо одміна поміж відтінками звука *с* в «съвіт» і «съвіт» зовсім не така помітна, щоб варто було зазначати її на письмі. Коли д. Смаль-Стоцький вимовляє *съ* на лад польсько-галицький, тоб-то наче *шъ*, то йому не важко, вимовляючи щось ніби «шъвіт», одрізнати таку вимову од вимови *с* в «съвіт». Але всі інші українці не годні вимовляти *съ* наче *шъ*, і дія них «съвіт» і «съвіт» звучать аж надто близько. Проф. Синявський ще й недавно робив діялектологічні спостереження на Харківщині й сконстатував, що в слові «съвіт» чується *съ* м'яке, таке саме, як і в слові «съвіт». І це вже давно зазначено. От, хоч би, в полтавських записах етнографа Порф. Мартиновського («Кiev. Старина» 1904, іюль-авг.), який спробував точно віддавати місцеву вимову, ми читасмо на ст. 14: «умісъті», «Запорозъці», «зусъпілі»; ст. 16: «Запорозъці», «вмісъті»; ст. 26: «шісътъдесят», «Запорозъці»; ст. 33: «посътіл і лапотъ» (хоч тут таки ї «з постолом»), «зънія»; ст. 36: «чесъсть», «съвіт», «госъті»; ст. 37: «посътіл і лапотъ» (двічі), «зъмініли»; ст. 39: «під матъню»; ст. 40: «передъні воли», «пісъля того»; 41: «съвіт», «шісъсть»; ст. 42: «сътрілі»; ст. 43: «пустив сътрілу»; ст. 44: «костъті», «гвоздъдами», «молодъця», «столітъній», «у сідѣлі»; ст. 46: «сълід», «съвічку», «посъміялазя», «шісътірненій», «поаїнімав»; ст. 47: «столітъніго»; ст. 49: «не съкілько», «съвічок». Як бачимо: той, хто вимовляє «съвіт», любісінько вимовляє і «сътріла», і «съкілько», і «посътіл і лапотъ», — і нічим їх не одрізняє в вимові. От чому весенька Украта на ї наша, і закордонна рішуче одкинула спетему Смаль-Стопського.

Стіл і тіло.

Життя давно одкинуло й третю вимогу проф. Смаль-Стопського — писати ї «тіло», *бѣд*, *сѣрій*, на *нозъ*, *нѣмій*, щоб одрізнати м'яку вимову зубних звуків у цих словах од їхньої твердшої вимови в словах «*стіл*, *діл* (род. «*долу*»), *сіль*, *зір*, *ніч*. У вимові переважної

частини і західніх і східніх українців абсолютно не чути ніякої одміни в усіх наведених випадках, і люди вимовляють «стіл» з таким самим м'яким «ті», як і «тіло». Тільки за допомогою етимології, себ-то старого *і*, вони могли б давати собі раду в таких правописних труднощах. Але хто тепер знає отес *і*?! Очевидиці, саме тому так легко всі й поодкидалися од написаний «тіло, сірп» то-що, коли хто так писав. І сумнівно, чи спокусить тепер кого д. Смаль-Стоцький привернутися до його ортографії. Не дурно ж писав Б. Грінченко про двокрапкове *і*, про цю «дитячу категору», як він його звав: «Нашо воно здалося? Тільки на те, щоб мучити їм діти і робити клопіт дорослим!»¹⁾). Та й з наукового боку оте *і* не надто витримає поважнішу критику. Коли ми наприклад, щоб відлати вимову *mіrka*, пишемо «мірка», то ясно, що й для вимови *tіlo* так само треба — для послідовності — написати «тіло» з однокрапковим *i*. А як же тоді — спитають — треба одзначити твердість у вимовленні слова «стіл»? Для того треба було-б щось робити з буквою *t*, а не з буквою *i*. Приміром, можна було-б поставити під *t* крапку в «стіл». Знов-же, покійний Михальчук пропонував писати: «стіл» (але, звичайно, він обстоював тільки «тіло»). — Та це, живовидиці, варто робити в філологічних, діалектологічних записах; а в звичайній літературній мові люди не дабачають потреби, кажучи словами Б. Грінченка, «мучити тим діти і робити клопіт дорослим».

Сл.

До запізненіших вимог д. Смаль-Стоцького належить і така, щоб ізнов одділяти *ся* од дієслів. У нас так і ніколи не писали, а тепер і галичани вже так не пишуть, прим. уже не пишуть «бою ся», «бояти меть ся». Бо живовидиці всі вже досить переконалися, які справедливі були слова Б. Грінченка, що «вимагання писати «ся» окремо від глаголів — ця вигадка вже просто таки псує, калічить рідину мову величезної більшості українського народу»²⁾). Грінченко й ширше мотивує свої слова; а що він рівночасно і мої доводи з «Української грамматики» використовує і свої додає, то я, щоб не повторюватися, попросту зацитую відповідні сторінки з Грінченкових «Трьох питаннях»:

«Через що українці та москалі пишуть *ся* вкup з глаголом? Відповідь на це згадаємо ми в цьому уривкові з «Української грамматики» проф. А. Е. Кримського: «Отъ возвратныхъ на *ся*, — напр. отъ *крутитися* — мы форму 3-го л. ед. ч. выговариваемъ «крутица», или (чаще) «крутиця», а пишемъ этимологически: *крутиться* (съ *тьс*)... При этомъ, конечно, признается на видъ и то обстоятельство, что начертаніе *тьс* (передъ мягкимъ *я*) иначе и не можетъ быть прочитано, какъ мягкое *и*, и что малорусская фонетика нисколько даже не пекажается этимологическимъ воспроизведеніемъ звука *ц* буквами *тьс*. — Въ такомъ случаѣ, — не слѣдуетъ-ли намъ довершить этимологизацію этой формы и писать *ся* раздѣльно, — напримѣръ: «крутить ся»? такъ вѣдь и пишуть новѣйшіе галичане. — Нѣть, это не возможно. Раздѣльное написаніе «крутить ся» не есть безвредная этимологія, а есть покушеніе на самый организмъ українського языка; оно есть уродованіе, калъченіе и преступное искаженіе дорогого для нації достоянія. Пока мы пишемъ *ться* слитно, мы, хоть пишемъ этимологически, все-жъ не уродуємо языка, потому что *слитное* начертаніе *тьс* передъ мягкимъ гласнимъ звукомъ не можетъ быть иначе прочитано, какъ мягкое *ц*. Но какъ только мы напишемъ *ть* отдѣльно отъ *с* («крутить ся»), то мы ужъ воспроизводимъ не одинъ слитный свистяцій звукъ *ц*, но *два* раздѣльнихъ звукъ, самостоятельныхъ другъ отъ друга, отчлененныхъ: одинъ звукъ — зубное *ть*, другой звукъ — самостоятельное свистяще *с*. Такъ никто форми 3-го лица не произносить, — и писать отдѣльно «крутить ся» есть варварське уродованіе языка съ одной стороны и антинаучное противофізіологическое привописаніе съ другої сторони»³⁾.

«Таким робом —каже далі Грінченко— в українській мові в глаголах *тьса=ця=цца*, так саме, як у московській мові в тому самому випадкові *тса=ца* (в живій жові «крутиться» = «крутицца»), — от і причини, через що українська та московська мови пишуть і повинні писати *ся* вкup з глаголом.

¹⁾ Б. Грінченко: «Три питання нашого правопису», К. 1908, ст. 10.

²⁾ Грінченко: Три питання нашого правопису, К. 1908, ст. 10.

³⁾ А. Кримський, Українська грамматика, Томъ I, вип. 1, стр. 226—227.

«Єсть іще одні, через що *ся* не можна писати окрім від глаголів. «Малорусськое *ся*, — каже проф. Кримський,—єсть неударная енклитика, способная сокращаться посль гласныхъ въ неслогоное *сь*: напр: вмѣсто «крутимося» всегда можно сказать «крутимось». Кто пишеть «крутимо *ся*», тотъ долженъ писать раздѣльно и «крутимо *сь*», а это есть полная орографическая нелѣпость, которой и галичане не допускаютъ».

«Щоб іще виразніше стала перед читачем ця справа, нехай він собі уявить українську дитину, напр. сільського хлопця, що чвтиться читати і має прочитати з одокремленим *ся* слово «крутити *ся*»: він неминуче прочитає його як два слова, інакше він *не може* його прочитати, а через це вимова *цил* уже зникає. А це значить, що той, хто пише *ся* окрім, *перевчає наш народ по своему, заставляє його вимовляти слова не так, як він їх вимовляє і вимовляє з діда-прадіда, а по новому.*

«А коли трапиться такий глагол, що без *ся* не може вживатися (наприклад: боятися) і коли дитина побачить роздільну орфографію «боїть *ся*», то й зовсім не зможе зрозуміти цього слова, бо «боїть»—це дитині щось ніби китайське, А вже отака галицька орфографія: «бояти меть *ся*”—це китайщина не тільки дитині, а й дорослому нашему інтелігентові, бо замість одного зрозумілого слова око бачить аж троє незрозумілих слів: «бояти», «меть», «*ся*».

«От через віщо цілком правий проф. Кримський, коли каже, що окрім писання *ся* «не есть безвредная этимологія, а есть покушеніе на самый организмъ малорусского языка; оно есть уродованіе, калъченіе и преступное искаженіе дорогого для нас достоянія». От через віщо всі прихильники народньої просвіти, а надто народні вчителі ніколи не можуть згодитися на такий ворожий нашій мові правопис і повинні боротися проти його доти, аж поки він зникне».

Так писав письменник-педагог Грінченко. Вимовну ілюстрацію до цих Грінченкових слів маємо ми в відомім оповіданні «Ся» теж педагога-письменника С. Васильченка. Спроби oddіляти «ся» од діеслова зве Васильченко інквізицією над нашою мовою і подає малюнок з натури, як наші дядьки, взявшись попереду дуже охоче до читання української газети з таким правописом, кінець-кінцем одчайно й кидають, бо оте одрубане «ся» не дає їм нічого зрозуміти в прочитаному¹⁾.

Ну, та тепер справа з «ся» вже не актуальна. Логіка живого життя давно вже сказала своє слово проти відрубного написання *ся*,—то по суті, не варто-б багато про це й розводитися. Але я спинюся на цім питанні ще з історичного погляду, щоб показати, наскільки її історія нашої мови теж не вправдує того, що хтілося-б запровадити проф. Смаль-Стопцькому.

V.

У найдавніших наших пам'ятках (з XI в.) всі слова пишуться щільно-тісно одно коло одного: і тому, коли ми в них систематично бачимо «ся» вкup з діесловами, то ще якось могли-б—при нехоті—поясняти собі цю невідрубну ортографію тим міркуванням, що—мовляв—і всяке інше слово пишеться вкup з другими-сусіднimi. Але навіть крізь таку графіку, крізь такі щільно сплетені тексти, витикаються й прозирають доводи, що «ся» являлося для староруського писаря невіддільною од діеслова частичкою і що діеслово та енклітика «ся» були для писаревої свідомості єдине слово, а не два. Бо не раз давні переписувачі, точно пильнуочи букви *ъ* та *ь* в усіяких інших випадках, проминають букву *ъ* або *ь* в діеслівнім закінченні «тся», відколи *ъ* чи *ь* перестало бути самозвуком. Вже й з найстарішого рукописного київського пам'ятника «Ізборника вел. кн. Святослава» 1073 р. можна бачити, що кияни XI в. не вважали «ся» за осібне слово, бо писар Ізборника 1073 р. писав: «наричется» (л. 9β), «является» (л. 9 об.α), «падется» (л. 36 об.α), «нарицаются» (л. 29 об.α). Або в київськім Ізборнику 1076 р.—«познавается» (л. 69β). Як бачимо, поміж діесловом і «ся» немає ані твердого знака, а ні м'якого,—видима річ, що якесь «наричется» було для писаря одно слово, а не два. Во коли-б писар 1073 р. або 1076 р. мав «ся» за самостійне слово, то не був би викинув букву *ъ* або *ь* перед ним.

¹⁾ С. Васильченко: Повна збірка творів, т. I, К. 1926, ст. 276—283. Оповідання писалося 1913 року.

Де-далі—трапляється в старих наших рукописах ще виразніша ортографія: тісно з'єднуючи «ся» з діесловами, писарі пишуть часами навіть не «ся», а «ця» (або—чтуючи букву *ц* м'яко—пишуть «ца»). От, приміром, у буквинській грамоті воєводи Стефана Великого 1471 р.¹⁾ маємо: «начинятица», «раздѣлъастца» («ца» чит. «ця»). В волинському Апостолі XV в. з села Антонівців, що колись належав київському Церковно-Археологічному музею, а тепер належить Українській Академії Наук, ми читаемо: «подасца» (л. 40 об.), «неповѣдуетца» (л. 60), «сѣетца» (л. 80) і ин. (Буква *ц* вимовлялася м'яко, і тому після неї можна було писати попросту *ц*, а не *а*).

Але стародавні рукописи ми могли б і геть виділити з кола наших доводів і могли б удастися одразу до печатних граматичних іраць, що встановили нам в XVI—XVII в. нашу ортографію, прим., до львівської граматики «Адельфотес» 1591 р., до граматики Мелетія Смотрицького (1-е вид. 1619) або до словника Памви Беринди (Львів 1627).

В граматиці «Адельфотес» (Львів 1591), одразу ж таки в передмові (л. 2) маємо печатні ортографії: «радоватися», «любоучашися», «сподобитися» і—що особливо характеристично—«предобучаемъся» (тут і *з* єсть перед «ся», а все таки «ся» друкується з діесловом укупі, як єдине слово). На л. 5: «прогнѣвается». Хай читач перегорне «Адельфотес» десь на середині,—на л. 72 об. знайде: «убитися». Хай перекине з півсотні сторінок далі,—знаайде на л. 127: «глаголютися», «воспріматися»; на л. 128 чисто галицькі форми без *т*: «речеся, пишеся, можеся», а на л. 128 об. з *т*: «пригожаетися», як і на л. 131: «претваряется». Дуже вимовним способом написано на л. 132 слово, «вымываютжеся»,—тут і «же» вставлено поміж діесловом та «ся», і все-ж «ся» написано вкупі з цілим словом, як його невідрізнуча частина. Берім граматику десь на прикінці,—на л. 160: «одѣваюся», на л. 171: «устромляюся», на л. 180: «облаччяється»²⁾.

Значно більше читалася у наших дідів XVII в. та й XVIII в. славнозвісна граматика («Сінагама») Мелетія Смотрицького (1-ше вид. 1619; друге 1629, потім 1648 і ин.),—і з тієї всезаконодавчої граматики Мелетія Смотрицького, з цілої взагалі, а з розділа III-го (присвяченого діеслову) з-осібна—наші діді навчалися писати «ся» не інакше як укупі з діесловом. Вони знаходили там парадігми: «именуюся, нариваюся, прозиваюся, глаголюся» (в рубриці «глагола зватального»), «біюся, творюся» (в рубриці «глагола страдатального») або в наказовому способі: «чтися! чтѣмся! чтѣтесь! да чутся!» (л. 132, вид. 1619). І т. ин., і т. ин.

В неменше законодатному для ортографії київському «Лексіоні» Памви Беринди 1627 р., де одразу ж у передмові бачимо ортографію: «отдаюся», ми далі знаходимо на стовпях самого Лексіона: «кохаюся» (стовпець 6=«благоволю»); «въ добромъ разумѣю находитися» (ст. 8=«благопискуствованіе»); «похвалиюся» (ст. 8=«благопискуствую»); «сподобаюся» (стовп. 10=«благугажаю»), «утѣшитися» (стп. 13); «приражаютися» (стп. 20); «пышиюся» (стп. 20=«великомудрѣствую»); «вывѣдуюся» (стп. 22=«вины истязую»); «спаситися» (стп. 26); «въдворяюся—умешкуюся», впроважаюся въ мешканье» (стп. 27); «заставляюся» (стп. 28=«възброняю»); «умоцняюся, осмѣлююся» (стп. 30=«възмагаю»). І т. д. і т. д., і т. д.—скрізь така сама графіка (прим., гляньмо ще в стовпці 113-му ціла гірлянда тих *ся*: «любопочитаюся—охотне стараюся, для славы что учинити успилюся, выношуся, подобаюся собѣ»).

Маючи такі тверді, усталені граматичні правила і в спеціальних шкільних друкованіх граматиках і в словнику, грамотнику українець XVII чи XVIII в. натурально вважав за потрібне писати «ся» не інакше, як укупі з діесловом. З поміж безлічі пам'ятників, які можна було б зачитувати,—спинім свою увагу, хоч-би, на Літописі Величка 1720 року, що

¹⁾ Видав тулу грамоту 1471 р. Кочубинський в академічній рецензії на Жицького—в 32-ому «Отчетѣ» про Уварівські премії (ст. 248—250).

²⁾ Беручи на увагу, що львівський «Адельфотес» 1591 р. тепер являє собою велику бібліографічну рідкість, я навмисне понаводив саме такі приклади, які можна перевірити для всіх студію про «Адельфотес» К. Студинського, вміщеною в «Записках Наукового Товариства імені Шевченка у Львові», 1895, кн. VII.

саме тепер науково випала Українська Академія Наук, з первонису. Той первонис був у мене в руках; і цитати мої пороблено безпосередньо з нього. Починається Величків літопис з 78-го рукописного листа-картки, і там, в титулі, ми маємо: «О воинѣ... точішоїся, провлекшоїся», «вібідея», «поддался»¹⁾. Далі л. 79: училеся, обрѣстися, показується; л. 79 об.: отправовавшися, доіскатися, гнѣздящихся, явишася, опустошила²⁾), довѣдалемся. Л. 80: доложилося, понудихся, препровадилося, ісподилося, собилося, показається. Л. 82: полагається, призагається, зълученеся его, окупленеся Львова³⁾). Л. 82 об.: вибадатися, докончился, тѣшился. Л. 83: удался, женился; л. 83 об.: удался, писался⁴⁾, даетися. Л. 84: виражается, въщалася, дѣялося, розминутися, полагашемуся, началася, присовокупившеся. Л. 85: учинился, бунтовалися, начашася, продолжишаася, расплодившоїся, уродившихся; л. 85 об.: началося, расплодившишия, вселятися, кохаючийся. Л. 86: продолжиша, обрѣтася, полагається; л. 86 об.: вознесашася. Л. 87: отправилася, усталовавшишия. Л. 89: надѣтися, упоминался; л. 89 об.: старається, постаралася. Л. 90: преклонившишия, донеслося; л. 90 об.: неважилися, кріющагося. Л. 91: склонитися, тручишася; л. 91 об.: подивуєшишия. Л. 92: наприкуратиша не смѣль, старалася, удостоимся; л. 92 об.: дѣялося, старалася. Л. 93: не обинуяся, лучиться; л. 93 об.: спасошаася. Л. 94: упоминался, дивуючися; л. 94 об.: досталося, довелобиша⁵⁾, виправитися, ісправитися, кланяюся. Л. 95: вибадалися, видѣтися, розмішлялися, домишлялися; л. 95 об.: являтися, скончимся, готоватися. Л. 96: явился, обознаватися, обиходилася; л. 96 об.: оказалася. Л. 97: вибрашогося, увѣдомилися, обратилася, собралася, ісчислилося; л. 97 об.: обѣщаюся, одозвалася, розійшлося, докончилося, знайдвалася, розойшлися. Л. 98: розойшлися, розойшлось, собралася, розѣхалася и розийшлось, осталося, примножитися, увѣдомившишия, розѣвідачіяся, сталося, злучилася, зулучившишия, небавячися, ізвѣстившишия. Л. 99: являлася, домислитися, въселитися; л. 99 об.: обрѣтається, готоватися. Л. 100: дѣялося⁶⁾ и приготовлялося, проявитися, являтися, здавалася, іменується, сказується; л. 100 об.: проволѣкаючихся, собилюся, о злученюся. Нема потреби робити дальші виписки в Величка, бо й те, що ми понаводили, аж надто промовисто свідчить, наскільки твердо вкорінена була тоді у старих українців свідомість, що діесловота «ся»—то єдине слово, а не два, і що розбирати їх не слід.

Одього свого споконвічного принципа — писати «ся» вкупні з діесловом — перенесли українці і в нову українську літературу XIX століття, однаковісінько чи в Україні російській, чи в австрійсько-польській Галичині. На «Енеїді» Котляревського, «Повістях» Квітки-Основ'яненка і інших писаннях, котрі повиходили в світ на Україні російській, спиняти свою увагу нам не треба, бо ті видання у всіх нас під руками, і всім відомо, що в них не друковано «ся» окрім од діеслова (так само, як і пізніше неприродна така думка нікому з наших українців у голову не приходила)⁷⁾. Звернім увагу лиш на видання галицькі.

¹⁾ Тому, що в нашому розпорядженні є й кліші з Величкового літопису (наготовані для академічного видання), ілюструємо приклади на «ся» ще й клішем, на ст. 353.

²⁾ Це слово «опустошила» написано в двох рядках: у кінці одного написано «опустоши-» і знак переносу, а в початку другого рядка — «ся». Цей знак переносу яскраво свідчить, наскільки боявся писар написати «ся» не вкупні з діесловом і розбити «опустошила» на два окремі слова.

³⁾ Отже навіть там, де «ся» додається не до діеслова, а до діесловного іменіння, воно теж писалося вкупні. Бо так і в граматиці Мел. Смотрицького.

⁴⁾ І тут так само, як ми вже бачили на л. 79 об.: в кінці одного рядка маємо «писал-» і знак переносу, а в початку другого рядка: «ся».

⁵⁾ «Ся» написано і тут укупні, дарма що перед ним вставлено «би». Так — за граматикою Мел. Смотрицького.

⁶⁾ І тут слово «дѣялося», написане в двох рядках, виразно пишеться як єдине слово, бо написане в кінці одного рядка «дѣяло-» має знак переноса, яким до нього тісно прив’язується тєє «ся», що перенесено в другий рядок.

⁷⁾ До речі. Проф. Смаль-Стодзький (ст. 190) запевняє: «Я переконав ся, що в устній говізі і у Наддніпрянців нераз умовна частиця *би* (-*б*) всувається ся між діесловом і *ся*,

Найперша книжка, яку чистою народньою мовою видали галичани, була «Русалка Дністровая» Маркіяна Шашкевича з товаришами (1837). В ній «ся» пишеться в купі з діесловом, іноді звязуючися з діесловом за допомогою вузенької рисочки, іноді — і безпосередньо, без рисочки (і це бува на одній і тій самій або сусідній сторінці), а як часом — то замість «тєя» пишеться в «Русалцѣ Дністровій» і «цця». Приміром на сторінці IV: «не журися», на ст. V: «поклони-ся». На ст. III: «появити-ся», на ст. V: «родити-ся». На ст. X: «почѣпляли-ся» — і «гороїжилися», «ставилися». На ст. XVII: «викопуют-ся» — і «причѣсляются». Або десь у другій половині книжки, на ст. 96: «втѣшит-ся», ст. 97: «доведеться». І, як сказано, замість «тєя» пишеться в «Русалцѣ Дністровій» і «цця»: «розільцеця» (стор. 95).

В кінці 1860-их і в 1870-их рр. головним органом літературного галицького життя, в напрямі всеукраїнському, була «Правда». І в «Правді» галичани теж писали «ся» вкупі з діесловом. Погляньмо, хоч-би, в 1-ше ч. річника I-го, за 1867 рік, та й то на писання виключно русинів австрійських, не наших українців, — і побачимо у Данила Млаки на ст. 3: «вкрилися, вливаються». У Омеляна Партицького на ст. 3: «покоряється», ст. 4: «сподівається, рветься, насміхається, зостанеться». У Федъковича, ст. 5: «кланяються, вдається, справувався, барився, бився, чванився, шатнувся, наймешся, вирядишися». В oddілі «Вістей» (чисто галицькому), ст. 7—8: «довідуємося, відається (двічі), минаються, здається, радуємося, подається, познакомитися». Або подивімся в (фактично) останній річник «Правди» 1878, — і там, приміром, у чисто-галицькій статті «Про співане і пісні у славянських народів» (т. II, ст. 128 і д.) читаемо: «вяжеться, прорвалися, (ст. 129) піднялася, відділилося, сходяться, (ст. 130) вважалася, зливаються, (ст. 131) зверталися, оказувалася, веселився та радовався, покланяється, переховався», і т. д., і т. д. Словом: принципа — не заводити якогось сепаратного новопридуманого галицького правопису, а мати один спільно-український — галицька «Правда» трималася, аж доки існувала. В 1-му таки числі першого свого річника (1867, ст. 8) вона, торкнувшись правописного питання і спорячися проти так званої «твёрдої етимології» (ы, ё, ô, Ѳ і ин.), умотивувала той свій всеукраїнський принцип дуже знаменними словами¹⁾: «Коли бъ на-вдиновижу утвердилась у насъ тая «Словомъ» захвалювана правописъ, то чи-жъ Галицька Русь — уже, може, и вся наша Малорусь? Чи Галицька Русь випередила, може, въ литературѣ або перенесши коли, давніше або теперь, чимъ-небудь въ-четверо більшу закордонську частъ нашої Русі? Чи може і посміє хто розумний заперечити, що не Галицька, а едино тілько Українська Русь має ті условъя въ себѣ, котрі до розвиття самостайній малоруської літератури и правдиво-народнїй ідеї и жизні суть конечні, що тілько Україна нашій Русі проводити и годна и повинна. Смішно-жъ бо було бъ и подумати, якъ би то историчною славою и традиціею багата, завсігди своїмъ окремішнімъ життємъ живуча и въ истоті своїй незмінена велика Україна ити мала — та ще въ литературї! — за проводомъ нашої підъ польською кормигою въ ко-ждімъ взгляді такъ упавшої и збіднівшої, до непізнання въ истоті своїй зміненої Галицької Русі!».

Але-ж тимчасом як поступовіша частина галицької інтелігенції свідомо прямувала в 1860—1870-их рр. до літературної спільноти з «великою Україною», інша частина, «рутенці», не хтіла піднестися понад вузьку австрійсько-польсько-галицьку шкаралупку і виробляла собі і мову і правопис свої окремі, «рутенські». До особливостей «рутенського» правопису належало й написання «ся» відрізно од діеслів. Цей рутенізм проводився і через

напр., хотілоб ся. Шо так звичайно говорить велика частина Українців, цього ніхто не заперечить. Те, що так упевнено каже проф. Смаль-Стоцький, може кожного не тільки здивувати, ба й пощасту жахнути: адже-ж це говорити філолог український! Охоче вірю, що з уст наших емігрантів, які, на чужині тиняючися, рідну вимову або ї мову забивають, міг проф. Смаль-Стоцький не тільки «хотіло б ся», ба навіть і «ся би хотіло» почути, але тут у нас на Наддніпрянщині форма «хотіло б ся» абсолютно невідома, і навіть не кожен ї второпас.

¹⁾ Цитую буква-в-букву тодішнім правописом «Правди» (1867), тобто тодішньою ку-лішівкою (ще з з; з початковим и; без Ѳ після голосних).

галицьку школу, через офіційні шкільні відручники, пересичені рутенством. У шкільній «Граматицѣ руского языка», що її «написавъ Михаилъ Осадца» («второе поправное изданье, во Львовѣ 1864») ми бачимо, починаючи з переднього слова, на ст. III: «приняти сѧ, оцирає сѧ»; ст. IV: «объучали сѧ, причинить сѧ»; на ст. 1: «образують сѧ, сочиняютъ сѧ, раздѣляе сѧ, они измѣняютъ сѧ, выражаютъ сѧ». І т. д., і т. д., систематично -- так.

Політичні обетавини Галичини кінця 1870-их рр. (діяльність соціаліста-Драгоманова, що потяг за собою Франка, Павлика і ин.) зробили те, що галицькі русини-народовці, перелікані «радикальністю» тих ідей, котрі йшли з України, почали одмежовуватися від усіх української спільноти («Коли з України йдуть такі ідеї, то волимо розбрать з Україною!» писав Володимир Барвінський, ватажок галицьких народовців), — і кінець-кінцем стався бл. 1880 р. рішучий поворот у народовців в бік галицького рутенства, як в ідеях, так і в мові і в правописі. Газета «Дѣло», журнал «Зоря» всім своїм правописом відчуваються од нашої України. І, між іншим, гору взяла в них тоді рутенська звичка писати «ся» вже не вкуні з діесловами, а по рутенському, відрізно.

Навіки поховати ідею загально-української мови й правопису в Галичині, однаке, не щастило. Оживала ідея духової спільноти — оживала й ідея спільногого всеукраїнського правопису, а заразом знов виринала на світ і епоконівчна всеукраїнська ортографія для «ся», як для невідрізної часточки. Року 1888-го з'являється у Львові новий всеукраїнський орган під давнім титулом «Правда» (з головним орударем Олександром Барвінським) — і в системі правопису нового органу ми знов бачимо «ся» неодділене від діеслова, ба тісно з'єднане з ним. Бо така ортографія була для нового журналу одною з ознак, що він у мові «прямые Шашкевичевою стежкою» і що він «в сїй справі шанує народні святощі як України, так і Галичини»¹). От приклади на це, взяті з 1-го вип. нової «Правди» (жовтень 1888), ст. 2: «знаходяться, віддаляються, відбиваються, вдається»; ст. 3: «печатаеться»; ст. 4: «зістаеться, зістакаються»; ст. 5: «переміниться, зостаються». І т. д. систематично.

Безперечно, що «Правді» Ол. Барвінського належить не остатне місце в історії того факту, що в початку 1890-их рр. одбулася правописна реформа в шкільництві Галичини. Тільки, реформа пішла далеко не шляхом «Правди», і спеціально це одбилося на правописі для «ся». Спадщина од рутенських настроїв, вилив од правопису польського, а найголовніше — вже набутая протягом XIX-го віку у галичан недоладня звичка відокремлювати на письмі «ся» од діеслова — зробили те, що граматика проф. Смаль-Стоцького, який головним чином перевів тоді правописну реформу, зафіксувала для «ся» не ту ю ортографію, якої держалися були галичани довгими століттями вкуні з іншою Україною (тобто писати діеслово та «ся» вкуні), ба навпаки: граматика Сталь-Стоцького наказала «ся» відокремлювати на письмі.

Така невдатна ортографія, що боляче порізнила Галичину та нашу Україну (бо, кажучи словами Грінченковими, «ця вигадка просто-таки псує, калічить рідину мову величезної більшості українського народу!») перейшла, в Галичині, з кінця XIX століття в ХХ-те. А одкинулися од неї галичани вже аж тоді, коли революція привела до заснування української держави саме на Великій Україні, яка — ми знаємо — ніколи не знала відокремленого «ся». Свідомі своєї національної одности з нами, галичани привернулися тепер до нашої ортографії, або — точніш буде сказати — привернулися до своєї власної давньої ортографії, яку граматично зафіксували для цілої України галицькі ж таки граматисти ХІ—XVII в. Тепер між галичанами і нами нема одміни в цій точці, а є вже спільність, одність.

Чи пощастить проф. Смаль-Стоцькому розбити тепер цю одність?

Можна про те дуже й дуже сумніватися.

Акад. Агатангел Кримський.

¹) Це — з «Оповістки про політично-научний місячник Правда», за підписом д-ра Євгена Олесницького.

Вже моя оця стаття була геть заверстана і готова для друку, коли одбулася в Харкові конференція в справі правопису між 25 травня — 3 червня.

Шівроку перед тим «Державна Комісія для впорядкування українського правопису» видрікувала і широко скрізь розіслала свою чималу працю: «Український правопис, проект для ознайомлення» (Харк. 1926, 121 ст.), з проханням, щоб заинтересовані кола (філологи, письменники та вчительство, головним чином) прислали свої уваги до харківської газети «Вісти». Тому, що той правописний проект Державної Комісії збігався з повсюдно вживаним правописом України, величезна маса читачів не знайшла в нім нічого нового — і своїх уваг до «Вістей» не надсидала. Писали до «Вістей» ті, хто виявляв незгоду з тим чи іншим пунктом правопису, і особливо охоче робили це люди із західних окраїн, що говорять інакшими говірками, ніж загал українців. Звичайно, їм хотілося-б, щоб правопис відзеркалював собою мову і вимову саме-їхню, а не ту ю, що панує скрізь на Україні. І разом з тим цілком натуральна, зрозуміла річ, що на правописну конференцію закликано було в першій лінії саме отих кореспондентів, котрі або листовно або й печатно обізвалися в цій справі, а не тих численніших читачів, котрі, згоджуючися з проектом Державної Комісії, мовчали і листовно не обзиналися. Покладено було вагу й на те, щоб на конференції присутні були галичани. Найлекше, очевидячки, було з'явитися до У.С.Р.Р. тим галичанам, що вже поробилися підданцями У.С.Р.Р. і живуть в межах У.С.Р.Р.; але окрім них приїхав і В. І. Сімович (філолог) з Праги, і приїхало двоє представників (теж філологів) із самої таки Галичини, із Львова: один — голова львівського «Наукового Товариства ім. Шевченка» акад. К. О. Студенській; другий — член того Товариства д-р Іл. Свенціцький. А що значна частина тих українців центральних та східніх, котрим були послані запрошення на конференцію, не змогли приїхати (прим. не приїхали, хоч були запрохані), акад. С. О. Сіфремов, проф. Багрій, проф. М. М. Марковський, В. Дога, Г. М. Іваниця, А. В. Ніковський, проф. Д. І. Яворницький і ін.), то несподівано вийшло так, що західні українці (надто галичани) здобули на конференції непропорціонально велику силу, яка не відповідала фактичному цифровому відношенню їхнього наріччя в загальній сумі говірок української мови. Пропорціонально вони-б мали право на якихось 16%, максимум на 20% (та й то коли враховувати до них говірки перехідні), — а на конференції, де зареєстровано було 57 душ люді, самісінських галичан сконстатовано було 18 чоловіка; коли-ж додати до них ще тих двох наддніпрянців, що одержали свою освіту у Львові і погаличилися, то було їх і двадцятеро. Тільки-ж, в засіданнях конференції звичайно не брали участь усі 57 чоловіка. Із щодених підрахувань голосів при голосуваннях видно, що по-всекіденна пересічна цифра всіх голосівників була 36-37 (иноді число голосівників доходило до чотирьох десятків, иноді падало до трьох десятків, зовсім зрідка падало і ще нижче), — і західні українці (галичани переважно) зawsіди являли собою більшість хоч-би одного-двух голосів. На загальному ході праці це віdbiloся виразним намаганням (тільки не у приїжжих галичан!) різко перемінити тую систему українського правопису, яка панувала на «Великій Україні» досі¹), і переробити наш правопис на окраїнний (часто сполонізований) лад.

З законодатного погляду такі намагання були, що правда, не страшні, бо Народній Комісар Освіти М. О. Скрипник і перед початком конференції і по її закінченні повідомив, що вирішення конференції мають характер лише дорадчий: те, що вона виробить, передано буде на розгляд і увагу Державної Правоописної Комісії. Через те для конференції не була поставлена вимога — здавалося-б аж неминуча, — щоб вирішення конференції мали за собою перевагу не якихось одного-двух голосів, а двох т'єтих усіх, хто голосує. Не було поставлено такої вимоги, бо, раз вирішення не являються законодатними, то кваліфікована більшість могла бути і не обов'язкова для них. А все-ж жаль брав — придивлятися до того я-б сказав, агресивно-сепаратистичного, локального духу, який нераз висвічував на засіданнях конференції, особливо перших.

Це дуже добре відчули ті двоє галичан, які приїхали з самої Галичини в характері представників од «Наукового Товариства ім. Шевченка». Проф. І. Свенціцький виступив

¹) Як відомо, нашу радянську Україну звуть закордонні українці-русини: «Велика Україна».

навіть з гарячою, енергійною анострофою до тих своїх земляків-галичан, котрі вже в Галичині не живуть: «Як галичанин, я вам заявлю, що ви не маєте права домагатися, щоб ціла Україна писала так, як говорите ви, а не так як говорить більшина її люду!» В тім самім дусі акад. К. О. Студинський, згадавши минуле, сказав, що були часи, коли над Великою Україною тяжіла п'ята царського абсолютизма, а в Галичині була для русинів одробина політичної волі, — і тоді літературна українська мова природно могла набирати певної галицької закраски. Тепер навпаки, Велика Україна є Шімонт для Галичини: «Тепер ми - Галичани підемо за мовою і правописом Великої Україні і не держатимемся своїх діялектических звичок. Чи писати нам далі з апострофом, хоч досі ми писали без апострофа, чи писати (в чужих словах) «Лабірінт», а не «Лябірінт» — це ж усе для нас дрібниці! Як нам скаже Велика Україна, так ми і писатимем, нам'ятаючи, що одна в нас — мова, одна — вища культура, і один мусить бути орган нашої думки — правопис». Разом з тим чимало учасників конференції здобули, на початку її, присланій з Галичини од тамошнього педагога д-ра Костя Киселевського правоописний «Словничок української мови» (Станіславів 1927). В передмові автор-галичанин, удаючися до читачів-галичан, пише: «Шановний читач повинен руководитися в цих питаннях почуваннями, які були й для мене керманичами, а саме любов'ю та поважанням до тої хрустальної скарбниці мовної, у якій складало свої дорогоцінності всеньке суспільство, а передусім визначні письменники та вчені середньо-українського говору. Там, вокруг її віва І. Полтава, зродилася наша письменницька мова, забагатіла красою та розсипалася перлинами по всій Україні. Її нам треба пізнати, вивчити, до неї зближитись» (ст. IV). Тільки-ж ані високотактовні слова приїжжих галичан, акад. К. Студинського та д-ра І. Свенціцького, ані отака не менш тактова друкована заява, яку підніс у своїй передмові галицький педагог д-р К. Киселевський, не мали великого впливу на настрій тих членів конференції, що їхні голоси становили більшість, — і в постановах конференції виявилось як-найменше охоти рахуватися з особливостями «середньо-українського говору, звідки наша письменницька мова розсипалася перлинами по всій Україні».

Надзвичайно характеристичним було голосування в справі навіть такої, здавалося-б, дрібниці, як форма «різно» та «ріжено». Цоставлений був запит: чи можна писати «різно»? (себто чи можна писати так, як вимовляє найбільша частина України) чи може, наппаки — треба літературно узаконити для цілої України форму західно-українську: «ріжено»? А варто завважити, що вимова «ріжено» (із звуком «ж», як у поляків) не є навіть загальноважідня, бо приміром у типовій подільській мові Ст. Руданського з Вінницького повіту **ми** раз-у-раз зустрічамо: «різно, різний, відрізняти» (із «з», а не з «ж»); або, знов у дуже фонетичних ушицько-проскурівських записах відомого етнографа А. Димінського 1850-1860-их рр. **ми** таксамо бачимо: «різно, різний, відрізняти» (з «з», а не з «ж»). При голосуванні із 38 членів конференції 21 висловились за літературне в законення фонеми «ріжено» (з «ж»), а 17 — за «різно», — і таким чином більшістю чотирьох голосів визнана була за постанову конференції ортографія «ріжено». Тоді меншість конференції, себто наддніпрянці, зробили внесення, чи не визнала-б конференція, що поруч «ріжено» можна писати ще й «різно» (себто так, як говорить величезна більшість України). Знайшлося двоє з великома душами галицьких голосів, які змілосердилися над Наддніпрянщиною: при новому голосуванні за паралельне написання «різно» висловилося вже 19 голосів; але решта 17 голосували проти цього, тобто виступили навіть проти паралельного припущення нашого «різно»: вони уперто бажали накинути цілій Україні тільки своє «ріжено», з «ж».

Ще менше уваги для Великої України можна було добачити в тих постановах конференції, що торкаються ортографії чужих слів, засвоєних нашою мовою. Тут конференція, краще сказати сильніша її половина, що мала перевагу двох-трьох голосів над другою половиною, виявила цілковите небажання рахуватися з вимовою, звичками, традицією, потребами Великої України. В постановах конференції про передачу чужих слів скрізь слідно тенденцію — писати чужі слова не так, як ми їх на Великій Україні вимовляємо, а так, як вимовляють поляки.

От, приміром, гречку γ (гамму), яка і в самих греків *не*чується як «г» і у нас протягом цілої нашої історії вимовлялася тільки як «г», на конференції проведено було від-

давати через «г»: писати й вимовляти «географія», «геологія», «граматика», а не «географія», «геологія», «граматика». Певна частина галичан згоджувалася однаке зробити виняток для невеличкого числа дуже старих запозичень з грецької мови і залишити за ними вимову не «г», а «г», напр. «Греція», «грецький». Але й тут т. Мороз виступив із заявою, що «це буде просте вульгаризування!» Аргументацію т. Мороза варто навіть зачитувати за стено-грамою: «Я пригадую собі (А. Кр.: підкresлення — мое), що в нас на Буковині, звідки я родом, кажуть, не гречеський, а грецький, і мій дід, що не вмів писати, а тільки вмів підписатися, говорив не Гречія, а Греція». Пославши на свое більше ніж сумнівне «пригадування», т. Мороз, що в філології має очевидчики безперечне право похвалитися високою невинністю, додав іще аргумента: «У наших (=буковинських) піснях маемо таке слово, як: гречана панна». На думку т. Мороза, слово «гречний» (польське грзесчну, в розумінні російського «вежливий») можна притягти як непоганий довід на те, щоб писати «грецький», а не «грецький» (=рос. «греческий»).

З такою самою унертістю сильніша половина конференції намагалася нам накинути польський спосіб вимовляння чужого *l* (та й грецької ламбди). Найзвичайніші, всім відомі, широко вживані слова, такі як «баласт», «лабораторія», «платформа», «плантація», «ланк», «блок», «блокада», «локомотив», «флота», «лотерей», «блуз», «лупа», «люнатик», «Христофор Колумб» і т. и. і т. и., де і ми, і росіяни, і серби, і болгари маемо склади «ла», «ло», «лу», сильніша половина конференції намоглася провести в тій вимові, яка властива полякам, себто з «ля», «льо», «лю»: «баласт», «лабораторія», «платформа», «плантація», «бланк», «блюк», «блокада», «локомотив», «флота», «лотереря», «блюза», «люпа», «люнатик», Христофор Колумб і пн. Того дня, як одбулося голосування, конференція була дуже численна: 43 члені. На голосуванні висловилися за «ля», «льо», «лю» (=за польську вимову) 22 голоси; 20 голосів подано було за «ла», «ло», «лу» (себто за те, щоб писати й вимовляти так, як ми й досі були писали й вимовляли); 1 голос утримався. Таким чином через перевагу двох голосів цілком чужа й дика для нас вимова перешла, мовляв, як постанова конференції. Формально — це була таки постанова конференції, а внутрішньо-справедливою залишалася заява Є. І. Каєненка-Ларіка (редактора «Вістей»): «Не можна силувати людей писати так, як встановлює некваліфікована більшість».

Більшістю трьох голосів тая самая, сильніша половина конференції перевела постанову: віддавати німецьке «й» через «і», себто прим. замість дотеперішнього нашого правопису «Бюлов», «Мюллер», «Крюгер», «Бюлер» писати: «Більов», «Міллер», «Крігер», «Білер», — дарма що німці (за винятком діялектів) зовсім точно одрізняють звуки «й» та «і». «Мюллер» (Müller) де у німців одно прізвище, а «Міллер» (Miller) — інше. «Крюгер» (Krüger), «Бюлер» (Bühler) — зовсім не те саме, що «Крігер» (Krieger), «Білер» (Bieler). Голосувало 35 присутніх членів конференції; за те, щоб не одрізнати «й» та «і», подано 19 голосів; за те, щоб одрізнати і не робити плутанини, подано 16.

З-поміж усіх постанов, переведених сильнішою частиною конференції, безперечно була-б як-найбільшим каліцитом для нашої мови постанова скасувати апостроф, який дозволяє одрізнати склади йотовані од ерованих. Галичани одкидають апостроф, бо (див. ст. 348) або не відчувають або не хтять відчувати різкою одміні прим. між вимовою «подвір'я» — і «рядбій», «подвір'ю» — і «вір'ю», «з'явище» — і «зявіще», «під'юдити» — і «плодочуй» і т. ви.; але на конференції окрім галичан голосувала була проти апостроfu і частина тих українців, котрі сподівалися, одкінувши апострофа, знайти інший спосіб графічно розрізняти неоднакову вимову слів згаданого типу. Подавалися проекти — замість апострофа запровадити латинську йоту (j) або наше-таки «й», щоб писати з одного боку: «подвір'я» (чи «подвір'я»), «подвір'ю» («подвір'ю»), «з'явище» («зявіще»), «під'юдити» («під'юдити»), а з другого боку: «рядбій», «вір'ю», «зявіще», «плодочуй». — Ба ставилося внесення (і зібрало чимало голосів, тільки ж не більшину) — узагалі завести для української мови латинський альфабет замість нашої кирилиці-гражданки.

До латинського альфабету вдалася сильніша половина конференції ще й для того щоб наші африкатні звуки «дж» і «ձ» передавати не двома буквами, як ми писали досі а однією буквою, саме-ж латинськими «z» та «s», себто щоб наше «ходжу», «джміль», «джума», або англійське «Джек» та італійське «Джульєтта» писалося «хозу», «zmіль», «zума»

«Zek», «Зульєтта», а наше «дзвін», «дзвонити», «дзюбати» писалося-б «svіn», «svoniti», «sюбати». При голосуванні подано за такий «z» («chozy», «Zek») 22 голоси, проти — 18; за «s» («svіn», «sюбати») подано 19 голосів, проти 18, а що перевага навіть одного голоса вважалася на конференції за правосильну, то внесення перейшло як постанова конференції.

Ще як конференція не була дійшла до краю, А н д р . Р і ч и ць к и й списав своє враження про неї в харківському «Комуністі», органі Центрального Комітету Комуністичної Партиї (1927, № 123, 1 червня). Стаття А. Річицького повна справедливих уваг (за винятком тих пунктів, де він говорить про Наркомпрос), і ми передруковуємо її цілу:

Політичні висловки з правописного реформаторства.

Раніше казали: що не українець — то й поет. Потім до цієї прикмети нашого «національного характеру» довелося додати ту рису, що кожен українець має свій правопис. Нині, в звязку з тим, що радянська влада поставила питання про унормування та усталення нашого правопису, до нашого «національного характеру» можна прилучити ще одну рису: що не українець, — то й великий реформатор, і то кожен на свій кшталт. Хто хоче цього перевокатися, тому варг лише піти на засідання правописної конференції, що відбувається още в Харкові за проводом наркомоса тов. Скрипника.

Робітничим і селянським масам України, звичайно, мало інтересу до того, хто яку має в себе у кешені правописну реформу, особливо — до того реформаторства, що коли й лишить якийсь слід, то хіба що тільки в стенограмах цієї конференції. Та не байдуже цим масам до тої «реформи» чи «реформ», що криють у собі небезпеку (а чи щастя) стати фактом, бо не байдуже робітниче-селянським масам до того, з якими засобами в руках творитимуть вони далі українську соціалістичну культуру. Правопис є один із таких засобів, він може полегчувати масам участь у культурному процесі, а може й утруднити цю участь. В одних умовах якась кардинальна чи некардинальна правописна зміна чи реформа може мати позитивне значіння, в інших умовах вона-ж може бути й шкідлива, — в наших умовах це значить загальмувати й утруднити ту роботу й боротьбу на ділянці культури, що її провадить партія й радянська влада. З цього погляду правописна справа має не аби яку політичну вагу, і тому радянській суспільності слід уважно прислухатися до тих дискусій, що точаться у залі Наркомосу, а комуністичній партії — взяти іх під пильний нагляд.

Як відомо, в липні 1925 року РНК УСРР доручила спеціальній комісії розробити правила правопису української мови, давши їй певну директиву в цій праці «виходити з сучасної літературної мови, що є синтезом основних народніх діялектів, принявши за основу «Найголовніші правила українського правопису Всеукраїнської Академії Наук», затверджені НКО УСРР 1921 року». Жадного слова в постанові РНК немає про реформу правопису, а тим паче про реформу альфабету. Саму комісію названо державною комісією для впорядкування українського правопису, а не для його реформи. І це правильно, бо саме життя вимагає не якихось кардинальних змін, а унормування та усталення того, що вже існує.

Працюючи на цих засадах, перейшовши через труднощі і суперечки, комісія проробила велику роботу: вона виробила кодекс правописних правил, подала проект українського правопису. У свій час авторові цих рядків доводилося на сторінках «Комуніста» висловлюватись з приводу цього проекту. Основна наша думка і тоді була і тепер є та, що хоч і має цей проект окремі хиби, хоч і потрібне він низку корективів у деталях, але в основному комісія правильно виконала своє завдання: вона узагальнила практику, запровадивши її в певні норми; вона правильно розвязала основні питання, чи підходять до них з погляду законів самої мови, а чи з погляду політично-культурних завдань нашої доби.

І от зібралася конференція з учених лінгвістів, педагогів, літераторів та інш., щоб обмірювати виробленого комісією проекта правопису, щоб дати до нього корективи чи зміни.

Яким-же шляхом пішла ця конференція у своїй роботі?

Досить сказати, що цілий перший день ділової роботи конференція втратила на обговорення процесії про запровадження до української мови латинського альфабету (поки що як паралельного, з метою пізнішого повного переходу на латиницю), що перев-

конатися, якот політичної ваги справи дебатус конференція, та щоб відчути сумнів, чи тим займається конференція, чого нам зараз треба. Та це ще не біда. Подебатували, латиницю відкинули...

Але реформаторство конферентів на цім не спинилося, і за 6 днів робота має навіть, як у нас кажуть, значне досягнення. До цього часу ухвалено скасувати апострофа, чого домагалися галичани; отже слова з неоднаковою вимовою: «буря» і «шір'я», «буряк» і «бур'ян», «зявіще» і «з'явіще» писатимемо однаково, без апострофа (перша поступка галичан). В чужоземних словах звук *g* ухвалено поєднано передавати через *г*, отже «газета, географія, агітація» і т. д. (друга поступка галичанам). Чужоземне *l*, як правило, ухвалено передавати через наше пом'якшене *л*, себ-то писати «кляс, плян, лабораторія, фільольгія, ідеольгія, клоб, бльок» і т. д. (третя поступка галичанам).

Спинимося поки що на цій групі правописних змін. По-перше, всі вони йдуть усунеч акаадемічному правописові, що його РНК поклали в основу впорядкування правопису. Но-друге, всі ці зміни заводять правописні норми, що вживалися в Галичині, але за останні роки самі галичани почали від них одвикати під впливом акаадемічного правопису. Тут треба зазначити, що, з одного боку, всі ці три правописні питання не становлять непереборних розходжень між Радянською і Західною Україною, а з другого боку, — безоглядна орієнтація на Західну Україну політично нічим не виправдана; характерно, що останню зміну про *ля* і *льо* не боронили і самі представники Західної України, а один з представників її на конференції д-р Свенціцький прекрасно сказав, що був час, коли в Галичині було трохи більше національної свободи, ніж у нас під царською Росією, і тоді орієнтація на Галичину була виправдана; а тепер каже він, і західно-українцям слід би більше орієнтуватися на Радянську Україну¹). Таким чином, наша національно-культурна єдність з Західною Україною не була-б загрожена від того, як-би ми в цих питаннях лишилися на ґрунті акаадемічного правопису. А запровадивши означені зміни, ми утрудняємо собі культурну роботу на Радянській Україні. Не кажемо вже за те, що в звязку з цим мільйони людей треба переучувати грамотно писати, не кажемо за те, що мільйони виданих нами книжок і підручників залишаться з плямою «старий правопис» і муситимуть вийти з ужитку.

Поставимо питання так: яка є основна проблема на данім етапі історії в українському соціально-культурному процесі? Яка є основна данка, що, тримаючися за неу, ми витягнемо ввесь ланцюг до соціалізму? Ця основна проблема — повернення значних шарів російських і зросійщених робітничих і інтелігентських мас до української культури та до творення — за проводом пролетаріату і комуністичної партії — української соціалістичної культури. Ця основна проблема визначує політику українізації, що таку поважну роль відограє в політиці й роботі партії й радянської влади.

Досить поставити питання так, щоб побачити, що правописні новини утрудняють нам українізацію, що вони погрожують нам розривом з масою, яку ми ведемо до українізації, а серед цієї маси велика частина пролетаріату. Навіть більше, вони погрожують нам і культурним одривом від селянства більшості українських земель. Ще коли в певних позиціях (після губних) не має значіння апостроф, бо все одно, чи напишемо «б'ю, п'ю», чи «бю, пю», наш селянин прочитає так, як вимовляє; коли не дуже важить, чи писати «г» чи «г», бо ці літери настільки графічно близькі, що селянин читатиме так, як вимовляє, то вже справа з «пляном, клясом» стойть гірше. Нема ніякого сумніву, що коли, скажім, агітатор або пропагандист-партиець на селянських зборах (а тим паче на робітничих) буде говорити «дъогіка», «ідеольгія», то маса сирійматиме це так, що от, мовляв, корчить із себе пана²). Ясно, що така «інтелігентизована» українська мова послаблює наш культурний вплив на робітничі і селянські маси, що не вживають такої *її* «европеїзації». Можуть сказати, що це все стосується тільки чужоземних слів, отже великого значіння не має. Досить відзначити, що в недільній передовиці «Комунист» чужоземні слова трапляються 50 разів, і то слова звичайнісінькі, відомі широким масам, щоб це заперечення одвести. Ми знаємо, що величезну масу чужоземних слів ми навіть не відчуваємо, як слова

¹⁾ Те саме казав і другий приїжжий галичанин акад. К. Студинський. — *A. Kr.*

²⁾ а саме польського пана. — *A. Kr.*

чужі. Адже, слова «революція, комісар, республіка, маса, партія» теж чужомовні. Кажуть, ніби європейське середньої м'ягкості і близьче передається через наше пом'якшене л (льо, ля, лю). Але ж невже такі туті на вухо — росіяни, що, мавши в своїй мові л твердіше за українське, все ж цілу низку звукосполучень з л передають твердо? З погляду української мови нема ніякої потреби такого м'ягчення, а з погляду політичного воно шкідливе. Звичайно, всякий націоналіст український муситиме вітати всі такі правописні зміни, що більше відрізняють українську мову від російської, — на шкоду самій українській мові. Що ж до націоналіста російського, то й на його міні ллють воду ці правописні новини, даючи нові приводи до розмов на тему про «галіцьке наречіє»¹⁾. Про суперечності в самих правописних постановах, що до того ж проходять незначною більшістю голосів, не будемо говорити, бо це вже питання спеціальне²⁾.

Та це ще тільки квіточки, — всі ті «реформи», що за них говорено досі, — ягідки-ж ще будуть далі.

Наш алфавіт має 33 знаки. І нічого, жили з ним, писали цими 33-ма літерами і розуміли написане. Тепер нас більшістю одного голоса конференція учасниця відмінила ще двома новими літерами для звуків «дз» (досі писалося «дзига, дзвін»), для «дж» (досі писалося «джерело, ходжу»). Тут уже ані західна Україна, ані східна ін в чому не винна. Це вже орієнтація на голий принцип: всякому звукові дати свій знак. Правда, вчені люди кажуть, що для задоволення цього принципу може треба було б 80 літер, коли вважати на всі відміни звуків. Не доводиться говорити вже про те, що це значить для поліграфічної промисловості запровадження двох нових літер. Та втім, реформа така «ін практична», що для цих звуків взяла латинські літери: s (для «дз») і z (для «дж»), — отже, вибрати цих літер з латинських шрифтів, підсипати їх до шрифтів українських, зробити в шрифтових касах дві нові клітини, і наші друкарні переустатковано на новий алфавіт. А наборні машини? Не біда, їх у нас не багато. От аргументи од поліграфії.

Не будемо за них говорити, лишаючи це питання для поліграфістів. Не будемо особливо спинятися і на тому, що от, скажімо, бідні європейські мови обходяться альфабетом з якихось зліденних 24 літер, а наша багаточасна «милозвучна» мова, що так, мовляв, подібна до італійської, не може жити далі з 33-ма літерами, ій треба ще двох літер Хай там собі німецька мова звук ш передає трьома літерами. Ми-ж так пишемося, що в нас правопис фонетичний. Асортимент наших звуків (так казав на конференції один поважний — росіянин сказали-б: маститий — поет) має два нові знаки для графічного їх втілення. Та й капосні українізовані росіяни не псуватимуть нашу «милозвучну» мову, читаючи в слові «ходжу» окремо д і ж, а вимовлятимуть чисту літературну українську форму «хозу». (Це ще питання, як вони вимовлятимуть, раз ім ці звуки не властиві).

Дарма, що в звуках «дз» і «дж» чується і те д і те ж чи з трохи навіть більше, ніж т і с чути в звукові такої самої категорії ц; дарма що для таких форм, як «ходжу, воджу», є діалектичні відміни «ходю, водю», а також «хожу, вожу», отже новим знаком ми замазуємо цей зв'язок д, ж, дж; дарма що дуже легко розрізнати слова, де д і ж вимовляємо як окремі звуки («відживати», де слове зложене), і де як один дзвінкий звук («джміль»), — ми можемо ухвалювати однаково писати слова «буря» і «пір'я» (без апострофа «піра»), що зовсім різно вимовляються, і не всяк без напису пізнає, що ж то за слово, — але однаково писати «відживати» і «джиджора» — це чомусь неможна.

¹⁾ або попросту про полонізацію, яку хтять нам накинути замість українізації. — А. Кр.

²⁾ Вище я наводив зразки того, що найсерйозніші постанови, які загрожують каліцтвом нашій мові, проходили на конференції більшістю двох-трьох голосів. А не раз бувало (на щастя, в незагрозливих випадках), що конференція виносила свою постанову більшістю навіть одного однісінського голоса. От, пряміром, за те, щоб в іменнях по батькові писати «-евич» (Іван Андрієвич) подано 15 голосів, а щоб писати «-йович» (Андрійович) — 16 голосів; прийнято: «-йович». Щоб писати «кешена», подано 18 голосів, а писати «кишена» — 19 голосів; прийнято ортографію «кишена». І т. ін. — А. Кр.

Що значить заведення цих двох літер з погляду керовництва культурним рухом мільйонових мас? Це значить, що завтра ми видаемо для робітника і селянина книжку, де рябіють оті s і z («свін», «сига», «зерело», «хозу»), і звичайна письменна людина спотикається об них на кожнім кроці. Ми цим у мас, яких ще треба привчати до книжки, одбиваємо охоту до читання. Перед нами завтра постане потреба вже письменних робітників і селян перевести через новий, хоч і скорочений, лікнеп. Кому потрібні ці додаткові кошти культурного нагромадження? Кому потрібні ці нові труднощі для освіти мас? Яка користь од цієї реформи?

Дуже шкода, що голова конференції, який так слушно аргументував проти заведення нового знаку йог (j) тим, що це погрожує одривом од мас, забув про цю небезпеку одриву, проводячи свій проект s і z. Особистий смак переважив тут міркування політики. Маючи державну владу, ми маємо досить засобів, щоб перевести це в життя, але як сприймуть цю реформу маси, — це ще питання. В усякім разі для дальшої освіти вже письменних мас ми ставимо нові труднощі: для нового покоління, що через школу сприйме цю реформу, ми утруднююмо доступ до старої літературної книжкової продукції; українізацію ми цим гальмуємо.

Матеріально і культурно ми ще дуже бідні, щоб кидатися такими реформами, що вимагають од мас нових накладних витрат, матеріальних і культурних. Згодом, коли ми матеріально і культурно житимемо у достатках, а не в зліднях, як опе тепер, тоді нам усякого роду й правописні новини заводити буде куди легче, тоді нам, може, легче буде перейти на якийсь єдиний світовий алфавіт, ніж зараз запровадити дві нові літери.

А в теперішніх умовах таке «реформаторство», як от послідовне вигнання апостроfu («піря»), заведення «льо, ля, лю» в безлічі слів, що маси їх сприйняли з «ло, ла, лу», а особливо заведення нових літер s і z, нічого не даючи з погляду лінгвістичного, а утрудняючи в дану історичну хвилю нашу боротьбу на фронті культури, — таке реформаторство політично є реакційне.

Переносячи правописні питання з кабінету народного комісара освіти, де засідає правописна конференція, притягаючи до них увагу широких пролетарських мас, ми певні, що пролетаріят і комуністична партія не допустить таких правописних експериментів, які новим гальмом стануть для нашого історично-культурного воза, що з такими труднощами партія скеровує його на соціалістичний шлях.

Анд. Річицький.

Обмінувшись в статті А. Річицького те, що могло-б здаватися за певний докір Наркомосові (бо такий докір був-би — ми далі побачимо — безперечним непорозумінням), треба визнати, що вона дуже жаво й спостережливо намалювала картину засідань правописної конференції і правдиво пояснила абсолютну неспромогу для нас піти за її реформаторськими постановами. І як-би нам реально загрожувала небезпека, що кожна постанова конференції з її надмірно-непропорціональною перевагою польсько-окраїнських елементів, та ще й здобута більшістю лише якихсь-там двох-трьох голосів, мусить зробитися державним законом, то треба було-б гукати на гвалт до пролетарських мас не тільки УСРР, ба либо-и до цілого СРСР: справді-бо, не можна-ж було-б мовчки терпіти, щоб під ірапортом українізації переробляли живу й літературну мову українських мас або щоб заводили частину полонізацію, яка штурчно одрізняла-б нашу трудову людність од трудової людності великоруської. Тільки-ж, писав свою статтю А. Річицький днів за троє до кінця конференції і тому не міг передбачати, що й сама вона кінець-кінцем повинна буде, зайшовши в безвихід, одмовитися од декотрих своїх постанов.

Обрано-бо було комісію, щоб погодити протиріччя в постановах самої-ж такої конференції. Тая комісія одкінула тяжку, невластиву нам передачу чужого g чи ŭ через «г» і визнала за потрібне писати приміром не «генерал», а «генерал», не «географія», а «географія», тоб-то повернути до загального, традиційного usus'у України, до академічного правопису і до «Проекту Державної Правописної Комісії». — Так само угодова тая комісія, не змігши дати собі раду з постанововою конференції, щоб передавати чуже «l» та «л» м'яким звуком, винесла свою змодифіковану постанову: «деталізувати це правило на основі

проекту Державної Комісії в напрямку ухвали Конференції». Інакше сказати, угодова комісія визнала за неможливе запроваджувати мняке «ль» (ля, льо, лю) в словах грецьких і поєднано скрізь у словах негрецьких: це можна буде робити хіба для нових, надалі запозичуваних західньо-европейських слів, а не для тих, які в нас уже вживають з твердим «л».

Та й без угодової комісії, сама конференція на останньому своєму засіданні, підводячи підсумки своїй роботі, змінила декотрі своїх первісні постанови.

Так, пряміром, сталося з апострофом. Попереду, 27-го травня конференція — ми це бачили — постановила була скасувати апостроф. Та потім, коли довелося подумати, чим же замінити скасований апостроф, щоб одрізнати приміром вимову «бур'ян» од «буря», «роз'юшити» од «князю» і т. п., голоси природно порозивалися. Галичани, що взагалі не одрізняють «ря» од «р'я», держалися думки, їх на письмі не треба цього одрізнати. Інші — про це ми вже знаєм (ст. 360) — гадали, що треба замість апострофа ставити або латинське «j», або наше «ї», або мнякий знак «ъ» («бур'ян», «подвір'я» і т. и.). Жадна з них думок не зібрала для себе більшіні голосів, — і на останньому своєму засіданні конференція привернулася до звичайного, дотеперішнього нашого способу, себ-то писати «буря» і «ряд» без апострофа, а «бур'ян» і «подвір'я» — з апострофом. Як переголосували цю справу, то давніша постанова більшості про знищенні апострофа знайшла для себе вже тільки 11 прихильників, а за поновлення апострофа висловилося 27 голосів. Таким чином найгіршу з усіх своїх первісних постанов, що загрожувала повним калітвом нашій мові, конференція сама ж і однінула, і то вже перевагою не якихсь двох-трьох голосів, а високо-кваліфікованою абсолютною більшістю, трохи чи не трома четвертинами ($\frac{3}{4}$) всіх голосівників.

На таку саму долю засудила конференція в останньому своєму засіданні свою первісну постанову передавати «дж» через «z», а «дз» — через «s». І однінула вона ту постанову на внесення не чиє, як самого-ж автора проекту, т. М. О. Скрипника, який свою одмову од передачі «дж» через «z» і «дза» через «s» мотивував тим (цитую за стено-грамою), «що цю пропозицію було прийнято в конференції невеличкою більшістю — двома та чотирма голосами, і притому це питання зовсім не дискутувалося попереду».

Ця остання заява М. О. Скрипника, — а він Народній Комісар Освіти, — дуже значимна. Вона-бо принципова. Голова Наркомосу недвозначно, без еківоків, висловив свій, аж надто справедливий і цілком неминучий принцип, що правописні постанови, прийняті більшістю неабсолютною, якимсь двома-трьома-четирма голосами, не можуть бути авторитетні, отже не можуть бути державною взаконені. Через те саме одразу тратять під собою ґрунт первісні побоювання А. Річицького, що всякі реформи, переведені на конференцію тим аномальним способом, здобули-б шанс обернутися в «факт», тоб-то в державний закон. Та вже-ж для таких побоювань тепер уже зникла й сама підстава, бо — ми бачили — конференція кінель-кінцем proprio motu одмовилася од своїх найдіючіших первісних постанов, а котрі галичани приїхали на конференцію з самої Галичини, ті — ми знаємо — рішуче заявили, що їм зовсім не треба, щоб ми, ніби-то на догоду їм, ламали свою мову й вимову, бо їм у Галичині це зовсім дрібна річ, чи писати йотовані склади без апострофа, чи — так як пишемо ми на Великій Україні — з апострофом, чи писати їм «лябірінт», чи — розполячуочи себе — писати вкup з нами «лабірінт». До всього того нагадаєм, що і на припічатку конференції і на прикінці її М. О. Скрипник зовсім виразно заявив, що взагалі всі постанови конференції матимуть силу тільки дорадчу і що вони підуть на розгляд і пильну увагу Державної Правописної Комісії (або її президії), як вислов думки певної групи людей. Лиш після розгляду правописних правил в Державній Правописній Комісії (і — це вже само собою розуміється, — після апробації їх найвищою науковою установою України, Академією Наук) вони могутимуть бути проведені законодатним порядком.

Академик Агат. Кримський
(Неодмінний Секретар Української Академії Наук).